

७८

शिक्षक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,

चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय

शिक्षक (घोडनदी), जि. पुणे

इतिहास व प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती आणि पुरातत्त्वशास्त्र विभाग

- आयोजित -

अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद २६ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. १७ व १८ नोव्हेंबर २०१७

संशोधन पत्रिका २०१७

शिलर शिक्षण प्रसारक मंडळाचे

चांदमल ताराचंद बोरा महाविद्यालय
कला-वाणिज्य-विज्ञान
स्थापना १९६८

महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

२०१७-२०१८

स्थळ : चां.ता. बोरा महाविद्यालय, शिक्षक(घोडनदी), ता. शिक्षक, जि. पुणे (महाराष्ट्र) ४१२ २१०

Phone : 02138 - 222301 / 221660 Email : 221172

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळ

Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA, PATHARDI

NAAC Re-Accredited 'A' Grade - ISO 9001-2008 Certified

25th National Level Session

Akhil Maharashtra ^{of} Itihas Parishad
(Silver Jubilee Session)

Organized by
Department of History
on

20th & 21st January 2017

CERTIFICATE

This is to certify that,

Prof/Dr./Mrs./Mr. Giri Chandrakant Shrivram
of Chandrabai Shantappa Shendure College, Hupari
has Participated/Presented a Research paper entitled _____

जातीय संस्थानचे राजे व इतिहा संबंध

in 25th National Level Session of Akhil Maharashtra Itihas Parishad held on 20th & 21st January 2017.

Dr. A.K. Kanade
Convenor & Head,
Dept. of History, BAM Pathardi

Dr. Prashant Deshmukh
Secretary,
Akhil Maharashtra Itihas
Parishad

Dr. Sadashiv Shivade
President,
Akhil Maharashtra Itihas
Parishad

Dr. G.P. Dhakane
Principal,
Babuji Avhad Mahavidyalaya,
Pathardi

पान नं.	अ. क्र.	शोधनिंबाचे नांव	संशोधकाचे नांव	पान नं.
२३५	१५	शोध निबंधाचे शिर्षक : भारतीय स्वातंत्र्यांसंबंधी कम्युनिस्ट पक्षाची भूमि का : विशेष संदर्भ अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्ष	प्रा. विधाटे गणेश शंकर	३३२
२५०	१६	जव्हारचे राजे व ब्रिटिश संबंध	प्रा. चंद्रकांत गिरी	३४०
२६०	१७	नेवासा तालुक्यातील थोर स्वातंत्र सेनानी किसनराव जपे	प्रा. डॉ. दिग्बर जनार्दन सोनवणे	३४४
२७५	१८	सहकार महर्षी डॉ. बाबुराव बापूजी तनपुरे यांचे राहुरी तालुका विकासातील योगदान	प्रा. डॉ. सोनवणे राजाराम	३४८
२८२	१९	राजकीय क्षेत्रातील महामेरु : पंडित मदन मोहन मालवीय	के.टी. निक्रड	३५३
२८८	२०	सौ. गोदूबाई आदिराज उपाध्ये महिला प्रबोधनाच्या प्रणेत्या	प्रा. डॉ. सौ. सुशिला बाळासाहेब ओडेयर	३५७
२९२	२१	ब्रिटिश कबर-कबरलेख-दफनभूमी: संकल्पना	प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख	३६२
३०२	२२	अहमदनगर जिल्ह्यातील भक्ती संप्रदाय	प्रा. हरिदास शंकर जाधव	३६९
३०७	२३	हैद्राबाद स्वातंत्र संग्रामात् रामराव पवार यांचे योगदान	डॉ. अनिल कठारे	३७४
३११	२४	महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर चळवळ आणि आंबेडकर चळवळीतील आंतरविरोध	प्रा. डॉ. एस. डी. सावंत	३८३
३१७	२५	हैद्राबात संस्थानात निजामविरोधी लढ्यातील निधर्मी मुस्लिम व्यक्तित्व	डॉ. शिवराज बोकडे	३८८
३२४	२६	व्ह.जे. आरक यांचे बीड जिल्हा आंबेडकरी चळवळीतील कार्य	डॉ. गाढे एस. बी.	३९३
३२८	२७	राजर्षी शाहू महाराजाचे शैक्षणिक कार्य : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत	३९७
३३७	२८	भाई डॉ. केशवराव धोंडगे यांचे विधानसभेतील शैक्षणिक कार्य विशेष संदर्भ १९७१	श्रीमती चाटे अपर्णा	४००
३४४	२९	हैद्राबात संस्थानातील मराठा सरदार: रावरंभा निंबाळकर	प्रा. डॉ. सतीश कदम	४०३

जव्हारचे राजे व ब्रिटिश संबंध

प्रा. चंद्रकांत शिवराम गिरी

चंद्राबाई शांताप्पा शेंडे कॉलेज हुपरी, ता. हातकणगले, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारतातील सर्व प्रदेशात आदिवासी जमातीची लहान मोठी संस्थाने होती. आदिवासी जमाती या प्रदेशांत राज्य करीत होत्या. ते निसर्गाच्या साक्षिध्यात सुखाने जीवन जगत होते. त्यांच्या संस्थानावर जेव्हा परकियांनी हल्ले केले तेव्हा मात्र प्रखर संघर्ष केला होता. भारतात आदिवासीची अनेक संस्थाने होती. त्यांमध्ये महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वत रांगेतील भिल्लांची संस्थाने, जव्हारला महादेव कोळ्यांचे संस्थान आणि महाराष्ट्र-गुजरात सीमेवर असलेले डांगचे संस्थान अशी अव्वल ब्रिटिश राजवटीपर्यंत अस्तित्वात होती.

महाराष्ट्रातील उत्तर कोकणातील 'जव्हार संस्थान' हे १४ व्या शतकात उदयास आले. ते छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेपूर्वीचे आहे. जयबा मुकण (पॉपेरा) या आदिवासी महादेव कोळी राजाने जव्हार संस्थानाची स्थापना सन १३४३ मध्ये केली होती. याच सुमारास देवगिरीच्या यादवाचे राज्य इ.स. १३१८ मध्ये संपुष्ट्यात आले. असे असले तरी कोकणातील माहिम, जव्हार आणि संगमेश्वर ही लहान मोठी संस्थाने मात्र देवगिरीच्या यादवांच्या पाडावाजंतरही टिकून होती. कारण डोंगरद्यांच्या मदतीने ही छोटी संस्थाने मुस्लिम-फौजांशी झुंज देत आपले अस्तित्व टिकवून ठेवू शकली.

जव्हार संस्थानचा भाग हा भौगोलिक दृष्ट्या उंच सखल, दगड मातीचा, डोंगराळ, नद्या, नाले, अरण्ये आणि भरपूर पाऊस पडणारा प्रदेश होता. विविध आदिवासी जमाती, कोळी, आगरी, काही भंडारी जमाती तसेच व्यावसायिक दृष्ट्या बारा बलुतेदारही अशा स्वरूपाची येथील वस्ती होती. किरकोळ स्वरूपाची शेती व सागरातील आणि नद्यांमधील मासेमारी ही उत्पादनाची प्रमूख साधने होती. हे उत्पादन कमी प्रमाणात असल्याने लोकांचे दारिद्र्य कायम होते. म्हणूनच कोणत्याही राज्यसत्तेला या भागाचे आकर्षण वाटले नाही. त्यामुळे या संस्थानाकडे पोर्तुगीज, सिद्दी, मोगल, छत्रपती शिवाजी महाराज, पेशवे, इंग्रज यापैकी कोणीही याकडे लक्ष दिले नाही. जव्हार, माहिम, संगमेश्वर, बागलाण, माहूर ही इतकी छोटी संस्थाने होती की सर्वांचा मिळून एक जिल्हासुद्धा होण्याइतका त्यांचा प्रदेश नव्हता.

इ.स. १८०५ पासून पेशव्याच्या सहकार्याने जव्हारच्या संस्थानावर विक्रमशहा (तिसरे १७९४-१८२१) राज्य करीत होते. त्यांनी सुमारे अडूवीस वर्ष राज्यकारभार पेशव्यांच्या सहकार्याने केला. विक्रमशहा (तिसरे) हे इ.स. १८२१ मध्ये मृत्यू पावले त्यावेळी त्यांची धर्मपत्नी सगुणाबाई ही गरोदर होती. याचवेळी जव्हारच्या राजघराण्यात सत्तेसाठी भाऊबंदकी सुरु झाली. हा सर्व काळ फारच धामधुमीचा होता. विक्रमशहा (तिसरे) यांना यशवंतराव व माधवराव असे दोन भाऊ होते. त्यांच्यात सत्तेसाठी संघर्ष सुरु झाला. या भाऊंनांत इ.स.

१८२२ मध्ये कृष्णशहा (तिसरे) यांनी जव्हार येथे (१७५०) बांधलेल्या राजवडा जळाला. याचवेळी मुंबई प्रांतात इंग्रजांचा अमंल सुरु झाला होता. अशा परिस्थितीत पेशव्यांना जव्हार राज्यांची व्यवस्था नीट लावणे हे काम फार अवघड होते. तसेच महत्वाची जबाबदारी विक्रमशहा ची विधवा पत्नी राणी संगुणाबाई यांच्यावर होती. तिने आपल्या प्रधानमंडळाच्या सहाय्याने पेशव्यांची मदत न घेता इंग्रजांची मदत घेण्याचे मान्य केले. ही इंग्रजांना मोठी संधी होती. ती इंग्रज सरकारने मोठ्या आनंदाने देऊन जव्हार राज्यात सुरु असलेला राज्य सत्तेसाठीचा गोंधळ नाहीसा केला. तेहा जव्हारच्या राणी संगुणाबाईने ब्रिटिश सरकारशी दोस्तीचा तह केला. त्या तहान्वये जव्हारचे राज्य ब्रिटिश अंमलाखाली गेले.^१ या दोस्तीच्या तहापासून ब्रिटिश सरकारने जव्हार राज्याची सर्व खंडणी माफ केली. पण नवीन राज्यभिषेकाचा ब्रिटिशांना द्यावयाचा नजराना मात्र कायम सुरु ठेवला.^२

जव्हारचे संस्थान आणि १८५७ चा उठाव

ब्रिटिश सरकारने इ.स. १८४८ पर्यंत सर्व हिंदुस्थान आपल्या नियंत्रणाखाली आणला होता. भारतात जवळ- जवळ सर्व विभागात आदिवासीची लहान मोठी संस्थाने होती. ती आप आपल्या प्रदेशात राज्य उपभोगीत होती. परंपरेने चालत आलेले त्यांचे जीवन निसर्गाच्या सानिध्यात सुखाने जगत होते. त्यांच्या संस्थानावर जेव्हा परकियांनी हल्ले केले. तेहा त्यांनी प्रखर संघर्ष केल्याचा कथा आदिवासी लोक सांगतात इ.स. १८५७ च्या इंग्रज शासनाच्या विरुद्ध झालेल्या उठावातही आदिवासी लोक मोठ्या प्रमाणात सामील झाले होते. भारतात आदिवासीची अनेक लहान मोठी संस्थाने होती. ती आपले अस्तित्व टिकवून होती. ती आपल्या अंमलाखाली कशी येतील हा ब्रिटिश सरकारने ध्यास घेतला होता. इ.स. १८५६ पर्यंत ब्रिटिशाचे गव्हर्नर लॉर्ड डलहौसी यांने भारतीय संस्थानांना निरनिराळी कारणे दाखवून हिंदुस्थानातील लहान मोठी संस्थाने खालसा करण्याचा संपाटा लावला होता.

ब्रिटिशांनी सातपुडा भागातील भिल्ल आदिवासी व इतर आदिवासी संस्थानांना एकत्र येऊ दिले नाही. त्यांना दरोडेखोर म्हणून घोषित केले. या आदिवासी संस्थानांनी आप आपसात संघर्ष मात्र केले नाहीत. शिंगापूर, जयपूर, नाला ही संस्थाने गवळयाची होती. तर जव्हारला महादेव कोळ्यांचे संस्थान आणि महाराष्ट्र गुजरात सीमेवर असलेले डांगचे संस्थान अशी अव्वल इंग्रजी आमदानी पर्यंत अस्तित्वात होती. त्याशिवाय भारताच्या इतर प्रांतातही आदिवासीची लहान मोठी संस्थाने होती. महाराष्ट्र मध्यप्रदेश सीमेवर गोंडवनातील संस्थान प्रसिद्ध होते.

जव्हार संस्थान हे एक लहान व दन्याखोन्यात असल्याने ते एका बाजूस असल्याने या संस्थानाकडे लॉर्ड डलहौसीचे लक्ष गेले नाही. संस्थान लहान असो अथवा मोठे असो ते खालसा होत असल्याने कोणत्याही संस्थानिकास साहजिकच बरे वाटत नव्हते. ब्रिटिश सरकार विषयी संस्थानी जनतेच्या मनता नाराजी निर्माण झाली होती. त्यातूनच पुढे असंतोष निर्माण होऊन एकाच वेळी उठाव करण्याचे ठरविले होते. ही बातमी जव्हार संस्थानिकांपर्यंत येऊन पोहोचली होती.^३ इ.स. १८५७ सालच्या उठावाचा वणवा जेव्हा सर्व हिंदुस्थानावर पसरला

तेव्हा जव्हार संस्थानातील नांदगांवच्या नजीक ब्रिटिश मुलखातील काही लोक फितूर होऊन त्यांनी त्र्यंबकेश्वर येथील सरकारी खजिन्यावर हल्ला केला होता.^४ देवबाराव मुकणे हा नांदगांव येथे राहत होता. आपल्या विरुद्ध जव्हारकरांनी इ.स. १८५७ च्या उठावात भाग घेतला म्हणून देवबाराव मुकणे यांना ब्रिटिश सरकारने कैद करून अहमदाबादच्या किल्स्यात ठेवले होते. तेथेच देवबाराव यांचे निधन झाले.^५ इ.स. १८५७ चा उठाव झाल्यानंतर माधवराव मुकणे यांनी जव्हार राज्यातून ब्रिटिश सैन्य जाताना त्यांना मदत केली.^६ विक्रमशाहा (तिसरे पंतगशाहा १८२१-१८६५) च्या मृत्युनंतर चौथे पतंगशाहा हे ब्रिटिश सरकारच्या सल्याने जव्हारचे राजे झाले. पण चौथे पतंगशाहा हे दिनांक ११ जून १८६५ रोजी मुंबई येथे निधन पावले. चौथे पतंगशाहा नंतर त्याचा दत्तक मुलगा नारायणराव उर्फ चौथे विक्रमशाहा (चौथे पतंगशाहा) दिनांक २९ जून १८६५ जव्हारचे राजे झाले. परंतु अल्पकाळातच विक्रमशाहा (चौथे पतंगशाहा) यांचे २३ जुलै १८६५ रोजी जव्हार येथे त्यांचा मृत्यु झाला. तेव्हा ब्रिटिश सरकारने जव्हार राज्याचा सर्व राज्यकारभार आपल्याकडे घेवून संजाण तालूक्याचे मामलेदार यांना जव्हार संस्थानात पाठविले.^७ त्यांना समक्ष जव्हार येथे राहून ठाणे जिल्हयाचे कलेक्टरसाहेब यांच्या देखरेखेखाली सर्व जव्हार संस्थानची व्यवस्था पहावी असे आदेश दिले होते. चौथे विक्रमशाहा (चौथे पतंगशाहा) मृत्यू पावले तेव्हा त्यांच्या विधवा पत्नीने राणी लंक्ष्मीबाई हिने मल्हाराव यांना जव्हारच्या गादीवर दत्तक घेवून दिनांक २९ जून १८६६ रोजी त्याच्याकडे जव्हारचा राज्यकारभार देवून त्यांचे नाव 'पतंगशाहा' अंसे ठेवण्यात आले.^८ या दत्तक विधानास दि. २० ऑक्टोबर १८६६ रोजी ब्रिटिश सरकारची रीतसर मान्यता मिळाली होती. पतंगशाहा हेच जव्हार संस्थानचे राजे आहेत अंसे ब्रिटिश सरकारकडून जाहिर करण्यात आले. जव्हार येथे दि. १३ मार्च १८६७ रोजी पतंगशाहाचा विधीपूर्वक राज्याभिषेक होऊन त्यांना जव्हारच्या राज्यकारभाराची सुत्रे देण्यात आली. ब्रिटिश सरकारकडून पतंगशाहा यांना राजवस्त्रे व एक तलवार नजराणा म्हणून देण्यात आली व मुंबई येथील ब्रिटिश सरकार व जव्हारचे राजे यांच्यात इ.स. १८६७ रोजी एक तह झाला.

● जव्हारचे राजे व ब्रिटिश सरकार यांच्यातील तह (१८६७)

ब्रिटिश सरकार व जव्हारचे राजे यांच्यात जव्हार संस्थानच्या राज्यकारभाराबाबत तह घडून आला. या तहाची कलमे पुढीलप्रमाणे

कलम नं. १)	पतंगशाहा हे वयात येईपर्यंत त्यांची आजी गोपिकाबाई हिने संस्थानिक रीजंट ह्या नात्याने इंग्रज सरकारने नेमलेल्या कारभान्यांच्या सल्याने जव्हार राज्याचे कामकाज पहावे.
कलम नं. २)	जव्हार संस्थानास दत्तकाची मंजूरी मिळाल्याबद्दल वीस हजार रुपये नजराणा राणीने इंग्रज सरकाराला द्यावा.
कलम नं. ३)	अशान बालकास इंग्रजी शिकण्याकरीता पुण्याच्या हायस्कूलात पाठवावे.
कलम नं. ४)	जव्हार संस्थानाने संस्थानच्या अर्ध्या उत्पन्नाहून अधिक खर्च करू नये.

अशाप्रकारे ब्रिटिश सरकार व जव्हारचे राजे यांच्यात तह झाला.^१

इ.स. १८९० पासून पुढे जव्हार संस्थानला ब्रिटिश सरकारकडून दत्तक घेण्याचा रितसर परवाना मिळाला होता.^२ राजाला खून खटल्याचा अधिकार होता. जव्हार संस्थानात त्यावेळी १०८ खेडी होती. ठाण्याच्या जिल्हाधिकाऱ्याचे पूर्ण नियंत्रण जव्हार संस्थानावर होते. जव्हार संस्थान प्रथम मुंबई प्रांतातील ठाणे जिल्हा आणि नंतर महाराष्ट्र राज्यात समाविष्ट करण्यात आले.

आदिवासी संस्थाने मातृभूमीच्या संरक्षणासाठी अखेरपर्यंत संघर्ष करीत राहिली. इ.स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य समरात त्यांनी इंग्रजांच्या विरुद्ध अटीतटीने झुंज दिली.

संदर्भ

- १ दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.७
- २ कित्ता, पृ.७
- ३ जोशी तर्कतीर्थ श्री लक्षणशास्त्री (संपा), मराठी विश्वकोश खंड-६, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, १९७७, पृ.३५९
- ४ मुकणे दयानंद, जव्हार दर्शन, साहित्य कॉर्नर जव्हार, २००४, पृ.४३
- ५ दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.११
- ६ मुकणे दयानंद, जव्हार दर्शन, साहित्य कॉर्नर जव्हार, २००४, पृ.४४
- ७ दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.१२
- ८ चौधरी (डॉ.) के.के., गॅझेटिअर ऑफ दि बॉम्बे प्रेसिडेन्सी ठाणे, खंड-१३, भाग २, पृ.७०५
- ९ The Golden book of India, Sir Roper Lethbridge K.C.I.E., 1893, P.212
- १० दिमोटे गंगाधर अण्णाजी (वकिल ज.संस्थान) कै.श्रीमंत महाराज पतंगशहा राजेसाहेब जव्हार संस्थान यांचे चरित्र, १९१९, पृ.१३